

İTALYA'NIN TUNUS'DA ÜSTÜNLÜK TEŞEBBÜSÜ CEDEYDA MESELESİ VE OSMANLI DEVLETİ'NİN MÜDAHALESİ *

Abdurrahman Çaycı

Tunus on sekizinci asrın başından beri Hüseyini ailesi tarafından imtiyazlı bir eyâlet olarak idare ediliyordu. Fransa, Cezayir'in zaptından beri (1830) Tunus'la çok alâkadar oluyor ve Tunus vâlilerine muhtar devlet muamelesi yapmak suretile burasını Osmanlı Devletinden ayrı kendi siyasi nüfuzu altında, Cezayir ile Trablusgarb arasında tampon bir devlet haline getirmeğe çalışıyordu.

Bâbîâli, Cezayir'in elden çıkmasını müteakıp bir taraftan siyâsi faaliyet yolu ile Cezayir'i geri almağa teşebbüs etmiş ve diğer taraftan Trablusgarb ve Tunus'u merkeze bağlamağa karar vermiş ve 1835 tarihinde gönderdiği bir donanma ile Trablusgarb'da Karamanlı ailesinin irsi valiliğine son vermiş ve buraları merkeze bağlanmıştır¹. Osmanlı Devleti Tunus'u da Trablusgarb gibi, merkeze bağlamak maksadiyle bir kaç kere donanma sevketmiş ise de, Fransa, buna kuvvet kullanmak suretile mâni olacağını açıkça bildirdiğinden vazgeçmeğe mecbur olmuştur². Ancak bu hareketler Tunus valilerini daha fazla Fransa'ya yaklaştırmış, Tunus adeta fransız nüfuzu altına girmiştir³.

* Bu makale 23 Ekim 1931 de VI. Türk Tarih Kongresinde tebliğ edilmiştir.

¹ Aziz Samih İter, *Şimali Afrikada Türkler*, İstanbul, 1936, c. II, s. 244 ; Ercüment Kuran, *Cezayirin Fransızlar tarafından işgali karşısında Osmanlı siyaseti (1827-1847)*, İstanbul, 1957, s. 43-44 ; Fuat Ezgü, *Kırımın* maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*, c. VI, s. 315.

² Jean Ganiage, *Les origines du protectorat français en Tunisie (1851-1881)*, Paris, 1959, s. 15 v.d ; İter, *Aynı eser*, c. II, s. 170.

³ P. X. H., *La Politique française en Tunisie, le protectorat et ses origines (1854-1891)*, Paris, 1391, s. 3 ; Ganiage, *Aynı eser*, s. 410.

Fransa'nın Tunus'daki üstün siyasi durumu İtalya'nın birliğini tamamlamasına kadar devam etmiştir. İtalya Krallığı da diğer büyük devletler gibi, sömürge sahibi olmak istemektedir. Gözlerini oldukça mühim sayıda italyan kolonisini ihtiva eden Tunus'a dikmiştir. 1870 Prusya-Fransa harbi esnasında Fransa'nın ezilmesi üzerine, İtalya derhal Roma'yı işgal ederek birliğini tamamlamış ve Tunus'da üstün bir siyasi durum elde etmek maksadıyla harekete geçmiştir. Gayesine erişmek için bahaneler aramağa başlamış ve bu esnada husule gelen Cedeysda işini mubalağalı bir şekilde büyümüştür⁴.

Cedeysda, Tunus'a 24 kilometre mesafede Tunus *Baş müdürü*⁵ Mustafa Haznedar'a ait bir kaç bin hektarlık bir arazidir. Bu araziye 1856 da İngiliz başkonsolosu Wood'un aracılığı ile bir İngiliz pamuk yetiştirmek maksadile kiralamış, fakat teşebbüs muvaffak olamamıştı⁶. İtalya, 1868 yılında imzalanan Tunus-İtalyan ticaret anlaşmasıyla vatandaşlarına Tunus'da emlak edinme hakkını elde etti. Bu anlaşmayı İtalya adına müzakere eden Dr. Castelnuovo, Mustafa Haznedar'a Cedeysda'nın kendisine kiraya verilmesini teklif etti⁷.

⁴ Nitekim Tunus'daki İtalyan Başkonsolosu Pinna, 1870 kasımında kısa bir müddet için Floransa'ya gideceği zaman Tunus valisi Sadık Paşa'ya vedaya geldiğinde, İtalya'nın Tunus ile olan münasebetlerinin çok iyi olmasından dolayı memnuniyetini bildirmiştir. Halbuki dönüşünü müteakib durumu değişmiş, hareketleri ve tavırları sertleşmiş, önceleri italyan ziraatçıların menfaatlerinin garanti edilmesinden söz açmış, sonra Cedeysda işi ortaya çıkınca Cedeysda'nın italyan toprağı telâkki edilmesini ve Tunus vâlisinin burada kaza hakkını doğrudan doğruya kullanmaması gerektiğini beyan etmiştir. Bütün bunlar italyan hariciyesinin, Fransa'nın ezilmesinden istifade ederek Tunus'da siyasi üstünlük temini yolunda faaliyetinde bulunması için Pinna'ya tâlimat verdiğini ve başkonsolosun Floransa'da Cedeysda arazisini işleten Dr. Castelnuovo ve ortaklarının baskısına maruz kaldığını göstermektedir. Hariciye arşivi (H. A. olarak gösterilmiş) 44/14'deki Tunus Valisi Sadık Paşa'nın Cedeysda meselesi hakkında 28 Şubat 1871 ve bunun mütemmimi olan 12 Nisan 1871 tarihli raporlar. Bunlardan birincisi notlarda *Tunus raporu I*, diğeri *Tunus raporu II*, ismi altında zikredilecektir.

⁵ Hukuken Tunus, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olduğundan türker Tunus Beyi için *Vali* (Hâriciye Arşivi vesikalarında "le pacha de Tunis,") tâbirlerini, Başvekili için de *Başmüdür* tabirini kullanmışlardı.

⁶ J. Ganiage, *Aynı eser*, s. 403; André Raymond, *Les tentatives anglaises de pénétration économique en Tunisie (1859-1871)*, *Revue Historique*, 1955, s. 48-67.

⁷ Giacomo Castelnuovo, Tunus'da 1851-1858 yılları arasında bulunmuş Tunus valileri Ahmet ve Muhammed beylerin hususî tabibliğini yapmış, Tunus ahvâline vâkîf bir kimsedir (*Tunus raporu I*; Ganiage, *Aynı eser*, s. 160, not 58).

Mustafa Paşa teklifi kabul etti ve 11 Ocak 1869 da 30 yıl için muteber bir kira mukavelenâmesi yapıldı⁸. Fakat birinci yılın blançosu zararla kapanınca, Castelnuovo, 1870 Temmuzunda Haznedar'a müracaatla mukavelenameye yeni bir kısım ilave ettirdi. Buna göre, Castelnuovo, Cedeysda arazisini kısmen ve tamamen kiraya verebilecekti. Bu sırada Castelnuovo, Floransa'da Cedeysda arazisini işletmek maksadile Tunus Ziraat Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi ismi altında 500,000 lîre sermayeli bir şirket kuruyordu. Şirketin hisse senetlerinden mühim bir kısmı siyasi nüfuz sahibi milletvekillerine dağıtılmış olduğu gibi, şirket idare heyetinin beş azasından dördü milletvekillerinden seçilmişti⁹. Şirketin reisliğine milletvekili olan Baron Nisco seçilmiş, işletme müdürlüğüne de Giacomo Castelnuovo'nun oğlu Guglielmo Castelnuovo getirilmişti. Şirketin gayesi iddialıydı. Tunus'da sadece ziraatı inkişaf ettirmeği değil, aynı zamanda alkol ve ispirto fabrikaları kurmağı, çiftçilere ipotek karşılığında kredi vermeği tasavvur etmektedir¹⁰. Fakat şirketin 1870 yılı blançosu da zararla kapanmıştır. İşletme müdürü olan Guglielmo Castelnuovo vasat bir ziraatçı olup asabi mizaçlı bir kimse idi. Onun bu hali yerlilerin kendisine husumet bağlamasına sebep olmuştu. Guglielmo 1870 yılı sonlarına doğru, Cedeysda da Tunus Valisi'nin vekili olup maaşı ve ikamet mahalli şirket tarafından temin edilen Albay Tayyib'te anlaşmazlık çıkardı ve Tayyib'in işletmenin serbest faaliyetine mani olduğunu, şimdiye kadar olan ve bundan sonra olacak hareketlerini protesto ettiğini İtalyan Başkonsolusluğuna 6 aralık 1870 tarihli bir yazı ile bildirdi. İtalyan Başkonsolosu Tayyib'in bu hareketini protesto etti¹¹. Tunus Başmüdürü Mustafa Haznedar buna verdiği 31 aralık 1870 tarihli cevapta vâki itirazlarında delile dayanmaması sebebiyle bunları kabul etmediğini bildirdi¹². Bu arada işletme müdürü, Tayyib'in olmadığı bir sırada, onun ikametine tahsis edilen ikâmetgâhını kısmen boşalttırdı. Tayyib dönü-

⁸ Ganiage, *Aynı eser*, s. 404.

⁹ İdare heyetine milletvekillerinin getirilmesi, şirketin müşkilât ve zorluk zuhurunda milletvekillerinin siyasi nüfuzundan istifade etmek arzusunun sarîh olarak göstermektedir.

¹⁰ Ganiage, *Aynı eser*, s. 404.

¹¹ H. A. 44/14 *Tunus raporu I* ve eki: 2.

¹² Aynı yer, *Aynı vesika* eki: 3; Ganiage, *Aynı eser*, s. 404.

şünde intikam almak maksadile bir kaç yerli ziraatçıyı tevkif ettirdi ve eşyalarının çalınmış olduğunu iddia etti ¹³.

Sadık Paşa Pinna'ya gönderdiği 8 Şevval 1287 (31 Aralık 1870) tarihli yazı ile Tayyib'in şikâyetini hâvi noterlik senedini gönderdi ve onun Cedeys'da mahalli otoriteyi ve adaleti temsil ettiğini, onun sıfatına yapılan hareketin mahalli otoriteyi sarsacağını ve Guglielmo Castelnovo'nun tarziye vermesi gerektiğini bildirdi ise de bir cevap alamadı ¹⁴.

İşletme Müdürü ise, bu hadiseleri bahane ittihaz ederek uğrayabileceği zararlardan Tunus makamlarını mes'ul tutacağını beyanla işletmeyi terketti. Hakikatte şirket, işletmenin ümit edildiği gibi, kârlı bir teşebbüs olmadığını görmüş ve siyasi bir müdahale yolu ile tazminat koparmak suretiyle işin içinden kârla sıyrılmak istemektir ¹⁵.

Siyasi bir müdahale için fırsatı ganimet bilen İtalyan Başkonsolosu Pinna, bir kısmı hâlâ Tayyib'in eşyalarıyla işgal edilmiş olan ikametgâhın derhal tahliye edilmesini talep ve hadise mahalline gönderilen polislerin yapmış olduğu tevkifleri protesto etti. Sadık Paşa evi boşalttırmayı vaad ile yapılan tevkiflerin sebebini incelemeyi kabul ettiğini bildirdi ¹⁶.

Pinna neticeyi beklemeksizin 13 Ocak 1871 günü acele mülâkat talep etti. Günlerden cuma olmasına rağmen bu isteği kabul edildi. Başkonsolos kısa süren ve diplomatik âdaba uygun olmyan mülâkatında, Tayyib'in Cedeys'dan derhal uzaklaştırılmasını, evin tahliye edilmesini ve tevkifleri yapanların cezalandırılmalarını, aksi takdirde 24 saat zarfında Tunus'la olan münasebetlerini keseceğini bildirdi ve Sadık Paşa'nın ısrarına rağmen taleplerini yazılı olarak bildirmeği reddetti.

Bunun üzerine Sadık Paşa, aynı günü saat 17 de gönderdiği bir yazıyla, Tayyib'in Cedeys'da hükümeti temsil ettiğini, bu şahsın ikametgâhına tecavüz ve eşyalarının çalınmış olduğunu, tevkif edilen şahısların kaçırılmalarıyla kanunun tatbikine mâni olduğunu ve bu hadiselerin Tayyib'in uzaklaştırılmasını icab ettirmediğini izah etti ¹⁷.

¹³ Aynı yer, *Aynı vesika*, eki: 5; Ganiage, *Aynı eser*, s. 404.

¹⁴ Aynı yer, *Aynı vesika*.

¹⁵ H. A. 44/14 *Tunus raporu I*.

¹⁶ H. A. 44/14 *Tunus raporu I*.

¹⁷ H. A. 44/14 *Tunus raporu I*.

Pinna vermiş olduğu mühletin saat 18 de biteceğini ve ancak tekliflerini red veya kabul eden bir notayı alabileceğini söyleyerek bu yazıyı kabul etmedi ve hükümetine de Tunus'la olan münasebetlerini kesmiş olduğunu bildirdi. Esasen Pinna daha vermiş olduğu mühlet bitmeden 13 Ocak 1871 günü saat 14 de vatandaşlarını konsolosluğa celbederek mahalli otorite ile olan münasebetlerini kesmiş olduğunu söylemiş ve bilâhare yabancı konsoloslara da aynı şeyleri tekrarlamıştır. Bütün bunlardan İtalyan Konsolosunun teşebbüslerinin neticesi ne olursa olsun Sadık Paşa ile olan münasebetini kesmeğe kararlı olduğunu göstermektedir.

Pinna müzakereyi reddedince Sadık Paşa'nın ricası üzerine İngiliz Başkonsolosu Wood gayri resmî bir surette aracılık yapmayı kabul etmiştir. Wood, Pinna'ya, Tayyib'in oturduğu evin tahliye ve kendisinin Cedeys'dan alınması ve Tunus şehri valisinin konsolos nezdine giderek tarziye vermesi suretiyle bir uzlaşma teklif etmiş, Sadık Paşa bunu kabul edeceğini beyân etmiş, Pinna ise bu hususları hükümetine bildirmekle iktifa etmiştir. Ancak İtalyan Hariciye vekili Visconti Venosta, Tunusluların teklifini kifayetsiz bulmuş ve kabul edilen üç noktaya ilâveten aşağıdaki hususları talep etmiştir:

1- Tevkifleri yapanların cezalandırılmaları,

2- Şirketin uğradığı zararların tazmini,

3- 1868 Tunus-İtalyan ticaret anlaşmasına İtalyanlara bâzi ticarî imtiyazlar tanıyan maddeler ilâve edilmesi (İtalyanların Tunus'da bütün yetiştirmelerine müsaade ve ihraç edilecek bu tütünlerden alınacak ihracat rüsumunun önceden İtalyan hükümetiyle tesbit edileceği ve genel olarak ihracat rüsumunun İtalyan hükümetile önceden anlaşmadan yükseltilemeyeceği gibi hususlar),

4- Keza aynı andlaşmaya, istikbâle müteallik bir garanti olmak üzere, Tunus'da ki İtalyan müesseselerinde çalışan işçilerin keyfi hareketlerinden çıkan hadiseler bu müesseselerin inkişafına mâni olduğundan bu kabil hareketleri önlemek için İtalyanlar tarafından işletilen çeşitli müesseselerde çalışan yerlilerin mahalli otoriteye ne sebeble olursa olsun, İtalya konsolosunun haberi olmadan tevkif edilemeyecekti ¹⁸.

Bu hususlar İtalyan Başkonsolosluğu tarafından 26 Ocak 1871 tarihinde Wood'un aracılığıyla bildirildi. Pinna bu dört maddenin İtalyan Hariciye Vekili tarafından ilâve edildiğini, bu nota kabul

¹⁸ Aynı vesika.

edilmez ise müzakere edemeyeceğini ve kendisile bir anlaşma olmaz ise gönderilecek olan İtalyan donanmasına intizar edilmesi lâzım geldiğini beyan etti¹⁹.

Cedeyda işile doğrudan doğruya alâkası olmayı bu teklifler İtalya'nın hakiki maksadını apaçık ortaya koyuyordu. İtalyan işletmelerinde çalışan yerli ziraatçıların, İtalyan konsolosuna haber verilmeden tevkif edilememeleri, devletin kaza ve hükümlerlik haklarının işlemesine mâni teşkil edecek bir mahiyet arz ediyordu. Esasen kapütülasyonların sui'istimal edilmesinden bîzar olan bir memlekette, yeni bir mahmi sınıfının ihdası, İtalyan işletmeleri çoğaldığı takdirde, büyük ölçüde Tunus'luların İtalyan konsoloshanesine tâbi vaziyete girmesini ve tabiatıyla bu hal devlet içinde devlet teşekkülüne ve mahalli otoritenin işleme hale gelmesine sebebiyet verecekti²⁰. Diğer taraftan İtalya, İtalyan vatandaşlarına tütün yetiştirme hakkı talep etmek suretiyle Tunus'un tütün tekeline, dolayısıyla memleketin mühim bir gelir kaynağına el atmış oluyordu. Bundan başka ihracat rüsumunun İtalya ile anlaşma suretiyle tesbiti, mahalli hükümetin hareket serbestisini tehdit eden bir durum yaratıyordu. Bütün bunlar memleketin gelirle alâkalı hususlar olduğundan, 1869 dan beri Tunus'un gelir ve giderini kontrolü altında tutan beynelmil malî komisyonunun vazife ve selahiyetlerine de bir tecavüz teşkil ediyordu²¹. Komisyon, İtalyan isteklerinin kendi faaliyetini felce uğratacağını beyanla protesto etti²². Tunus'la alâkadar olan büyük devletlerin görüşlerine gelince: İngiltere kırk seneden beri Tunus'un Osmanlı İmparatorluğunun bir parçası olduğu tezini müdafaa ile burada Fransız nüfuzunun kırılması için elinden geleni geri bırakmamıştı. Ancak Tunus'un âdiyeti bakımından Fransa ile İtalya arasında bir tercih yapmak icab ederse, İngiltere Fransa'yı tercih ederdi. Zira Si-

¹⁹ H. A. 44/14, *Tunus raporu I*.

²⁰ H. A. 44/14, *Tunus raporu I*, eki: 8 Pinna notasına verilecek cevap projesi.

²¹ Tunus valisi Osmanlı Devleti'nin muvafakatı dışında 1863 den itibaren Fransa'dan istikraz da bulunmuş, fakat borçlarını ödiyemeyip müflis bir duruma düşüncü, 1869 yılında beynelmil bir komisyon kurulmuştur. Bu komisyon memleketin gelir ve giderini kontrolü altına almış ve gelirin yarısını borçlara tahsis etmişti. Bu suretle Tunus iktisaden beynelmil bir komisyonun vesayeti altına girmiş bulunuyordu.

²² P. X. H., *Aynı eser*, s. 61.

cilya, Pantelarya ve Sardunya'ya sâhib olan İtalya, Tunus ve Bizerte'ye de hakim olursa, Doğu ve Batı Akdeniz arasındaki geçidi kontrol altına almış olurdu. Dolayısıyla İngiltere, bu geçidin iki kıyısının ayrı devletlere aid olmasını tercih ederdi²³. Bu sebeble İngiliz başkonsolosu Wood, İtalyan tehdidi karşısında Sâdık Paşa'yı müessir bir şekilde desteklemiş ve o zamana kadar mücadele ettiği İngiliz konsolosu ile de bu meselede sıkı bir işbirliği yapmıştır. Fransa'ya gelince; o öteden beri Tunus'u kendi siyasî nüfuzu altında bir memleket telâkki etmekte ve burada Osmanlı devleti dahil hiç bir devletin üstün bir nüfuza sâhib olmasını istememektedir. İtalya'nın teşebbüsü üzerine, Fransız başkonsolosu Botmilian, Sâdık Paşa'ya mukavemet etmesini tavsiye etti. İngiliz ve Fransız konsoloslarının yardımından cesaret alan Sâdık Paşa, İtalyan isteklerinden yalnız doğrudan doğruya Cedeyda işine müteallik olanları kabul ettiğini, diğer hususların, münasebetlerin teessüsünden sonra müzakere edilebileceğini bildirdi. Pinna'nın bunu kabul etmemesi, uzlaşmaz durumunun devamı, Wood'un tavsiyesiyle İtalyan hükümetiyle doğrudan doğruya müzakere etmek maksadıyla Sâdık Paşa, Hüseyin Paşa'yı Floransa'ya göndermeğe karar verdi. Hüseyin Paşa'ya, müzakereler esnasında İngiliz sefaretine dayanması ve müşkilât anında da Osmanlı sefaretinin müdahalesini talep etmesi tâlimatı verilmişti²⁴. Hüseyin Paşa 6 Şubatta hareket etti. Bu sırada Fransız başkonsolosu Botmilian, İtalyan isteklerini yumuşatan iki uzlaşma projesi teklif etti. Sâdık Paşa Floransa'ya elçi gönderdiği bir sırada Tunus'da müzakereyi uygun bulmadı ve bunları reddetti²⁵.

1871 Şubat ayı başlarında, Tunus'a hemen bir İtalyan donanması gönderilecek gibi görünüyordu. Floransa'daki İngiliz ve Fransız elçileri, İtalya Hariciye nâzırını donanma gönderilmesinden vaz-

²³ P. X. H., *Aynı eser*, s. 79-86.

²⁴ Tunus, Osmanlı devletiyle olan bağlarını hiç bir zaman açık bir şekilde kesmemekle beraber bir nevi muhtariyet iddiasında olduğundan yabancı devletlerle olan münasebetlerinde işlerini Osmanlı devleti'nin müdahalesi dışında halli, siyasî bir prensip edinmişti. Tunus ancak büyük tehlikeler vukuunda metbu'iyetini hatırlıyor ve Bâbiâli'nin yardımını talep ediyordu. 1871 de de öyle oldu. Wood'un tavsiyesi üzerine Hüseyin Paşa'ya Osmanlı elçisi'ne müracaat etmesi tâlimatı verilmiştir (H. A. 44/14, Fotiades Bey ile Âli Paşa'ya 10 Şubat 1871 ve 17 Şubat 1871 tarihli iki yazı).

²⁵ H. A. 44/14, *Tunus raporu I*, ek 9-10.

geçilmesi ve Hüseyin Paşa ile müzakerelere girilmemesi hususunda tazyik ettiler. Floransa'daki Osmanlı elçisi Fotiades Bey²⁶ de önceden Bâbüâli'ye haber vermeden, Tunus'la olan münâsebetlerin kesilmesinin Osmanlı devleti'nin hükümlerini haklarını haleldar edebileceğini²⁷, donanma mevzuunda ise, İtalya Tunus'a donanma gönderecek olursa, bir Türk donanmasının da yola çıkarılabileceğini beyan etti²⁸. Elçi, İtalyan tekliflerinin mahiyetini ve istikbale şâmil garanti verilmez ise İtalya'nın Tunus'a donanma göndereceğini Bâbüâli'ye bildirdi²⁹. Durumdan haberdar olan Âli Paşa³⁰, 8 Şubat 1871 tarihli telgrafla Osmanlı devleti'nin bir parçası olan Tunus'a karşı Bâbüâli'ye önceden haber verilmeden alınacak şiddet tedbirlerinin Osmanlı devleti'nin bu eyâlet üzerindeki inkârı gayr-ı kabil hükümlerini haklarını haleldar edeceğini, bu itibarla İmparatorluk hükümetinin tavassutunu takdim etmekte tereddüt etmediğini, her hâl ü kârda bir çok müşkilat ve anlaşmazlığa sebebiyet verecek olan Tunus'a donanma göndermek fikrinden İtalyan hükümetinin vaz geçmesini istedi³¹. Floransa'daki Osmanlı elçisi Fotiades Bey, Osmanlı devleti'nin görüşlerini İtalyan Hariciye nâzırına tebliğ etti. Visconti Venosta, hiç bir suretle Osmanlı devletinin Tunus üzerindeki hükümlerini haklarını inkâr etmediğini, esas itibarıyla Osmanlı devleti'nin tavassut teklifini kabul, fakat şekil bakımından itirazı olduğunu, ancak şimdiki duruma benzer hâllerde başka devletlerce alınmış olan tedbirlere müracaattan

²⁶ Fotyadi ve Fotyadis; Ganiage, *Aynı eser*, göst. yer.

²⁷ H. A. 44/14, Fotiades Bey'den Âli Paşa'ya, 27 Ocak 1871.

²⁸ Ganiage, *Aynı eser*, s. 419. Türk avşivlerinde Fotiades Bey'in bu şekilde konuştuğuna dair vesika görülemez. Ancak daha Âli Paşa'nın 8 Şubat 1871 tarihli telgrafının gelmesinden önce Visconti Venosta'nın Tunus'daki İtalyan başkonsolosu Pinna'ya Osmanlı devleti'nin muhalefetinden bahisle şimdilik donanma gönderme keyfiyetini 8-10 gün te'hir etmenin münâsib olduğunu yazması, Fotiades Bey'in müessesir bir lisan kullandığını göstermektedir.

²⁹ H. A. 44/14, Fotiades Bey'den Âli Paşa'ya, 27 Ocak 1871.

³⁰ Âli Paşa, daha 21 Ocak 1871 tarihli bir telgrafla, İtalyan başkonsolosunun Tunus vâlisi ile olan münâsebetlerini kesme sebebini Floransa'daki Osmanlı elçisinden sormuştur. Fotiades Bey 22 Ocak 1871 tarihli cevabında, Paşanın taleplerini yerine getirmemesi sebebiyle, İtalyan başkonsolosunun re'sen münâsebetlerini kesmiş olduğunu, ancak Tunus vâlisi taahhütlerini yerine getirmeye söz verdiği takdirde münâsebetlerin tekrar başlayacağını bildirmiştir.

³¹ H. A. 44/14, Âli Paşa'dan Fotiades Bey'e, 8 Şubat 1871 ve 22 Şubat 1871 tarihli telgraflar.

vaz geçmiyeceğini, bununla beraber Osmanlı devleti'nin ikazlarını ciddiyetle nazar-ı dikkate alarak, Tunus vâlisi'nin İtalyan isteklerini kısa bir süre zarfında yerine getirmesini, Bâbüâli'nin te'min etmesi şartıyla donanma sevkinden vaz geçebileceğini, her ne olursa olsun bu sevk keyfiyetinin bir kaç gün için te'hir edileceğini bildirdi. Elçi, İtalyan halk efkârının tehevürünü nazar-ı dikkate alarak verilen tâvizin ehemmiyetli olduğunu, ancak Visconti Venosta'nın Hüseyin Paşa ile müzakereye, İtalyan isteklerinin peşinen kabul edilmesi şartıyla girebileceğini bildirdiğini, Hüseyin Paşa'nın İtalya'ya müteveccihen hareket etmiş olduğunu haber verdi ve bu zâta karşı ne suretle davranması gerektiği hakkında Âli Paşa'dan tâlimat istedi³². Âli Paşa verdiği tâlimatta: İtalyan isteklerinin yumuşatılmasına çalışılmasını, Hüseyin Paşa'ya uzlaştırıcı yardımın bahşedebileceğini, mâkul İtalyan tekliflerinin kabul edilmesi hususunda Tunus vâlisi'ne telgraf çekileceğini bildirdi³³.

Esasen İtalyan Hariciye vekili, Fotiades Bey'in teşebbüsü üzerine, daha 7 Şubat 1871 tarihinde Tunus'daki İtalyan başkonsolosuna siyasî durumun ihtiyatlı hareketi icab ettirdiğini, Londra Konferansında Türkiye'nin, İtalya'yı Tunus üzerinde fetih tasavvuruyla itham edememesi ve Tunus ile Osmanlı hükümdarı arasındaki hukukî bağların Konferansa getirilmemesi için, gemi gönderme keyfiyetinin 8-10 gün için tehir edilmesi icab ettiğini bildiriyordu³⁴. Ancak İtalya Hariciye nâzırı, Hüseyin Paşa ile müzakereye başlanabilmesi için İtalyan tekliflerinin peşinen kabulünü şart koşmaktaydı. Fotiades Bey, İtalyanlarca işlenen arazide çalışan yerlilerin, İtalyan Konsolosluğuna haber verilmeden tevkif edilememeleri hususunun Padişah'ın hukukunu ve hükümetin haysiyetini haleldar eden mahiyette olduğunu³⁵ beyân ile istikbale ait garanti talebinden vaz geçmesini istedi. Osmanlı elçisinin ısrarı üzerine İtalya Hariciye nâzırı bu noktada yumuşadı. Bu suretle Osmanlı devleti'nin müdahalesi te'sirini göstermiş, Tunus'a İtalya'nın silâhlı bir müdahalesi önlenmiş olduğu gibi, istikbale ait garanti mevzuunda da bir gevşeme te'min edilmişti. Artık Hüseyin Paşa faaliyetine başlayabilir-

³² Aynı yer, Fotiades Bey'den Âli Paşa'ya, 9 Şubat 1871.

³³ Aynı yer, Âli Paşa'dan Fotiades Bey'e, 11 Şubat 1871.

³⁴ İtalya Hariciye Arşivi, Visconti Venosta'dan Pinna'ya, 7 Şubat 1871 (J. Ganiage, *Aynı eser*, s. 410 ve not 22).

³⁵ H. A. 44/14, Fotiades Bey'den Âli Paşa'ya, 10 Şubat 1871.

di ³⁶. Hüseyin Paşa Floransa'ya 12 Şubat'ta geldi. 14 Şubat'ta Osmanlı Elçiliğine mürâaatla aldığı tâlimatı gösterdi. Bunda İtalya, istikbale ait garanti mevzû'unda ısrar ederse, Tunus'un Osmanlı devletinin bir parçası olması hasabıyla Osmanlı Elçiliğinin müdahalesini talep etmesi yazılıydı ³⁷.

Hüseyin Paşa Visconti Venosta ile olan görüşmelerinde şirketin fena idaresi sebebiyle zarar gördüğünü, şimdi de bu zararı çıkarmak gayesini güttüğünü izah ile İtalyan konsolosunun üç teklifinin kabul edilmiş olduğunu (1- Cedeys'da Tunus vâlisi'nin vekili olan Tayyib'in oturduğu evin tahliyesi, 2- Üst makamlardan emir almadan tevkifleri yapanları cezalandırılması, 3- Tayyib'in Cedeys'dan alınması) 4 ncü maddenin, yani şirkete bir tazminat verilmesi ve bu tazminatın miktarı üzerinde anlaşma olmazsa işin hakeme havesi hususunun reddi üzerine münâsebetin kesilmiş olduğunu izah etmiştir. İtalyan Hariciye nâzırı, bu meselenin ancak bir protokol imzasıyla halledilebileceğini söylemiş ve protokol suretini Hüseyin Paşa'ya vererek bunu imzaya yetkili olup olmadığını sormuştur. Hüseyin Paşa imzaya yetkisi olmadığını bildirmiş ve protokolün bir İtalyan avizosuyla Tunus'a gönderilmesini, mahzuruna binaen kabul etmemiştir.

Diğer taraftan Fotiades Bey, Visconti Venosta'ya mahallî adalete müdahalenin kabul edilemeyeceğini, protokolda 1868 Tunus-İtalyan anlaşmasına ilâve edilecek maddeler hakkında da Tunus'un İmparatorluğun bir parçası olması bakımından bu anlaşmanın hükümsüz olduğunu söyledi. İtalyan Hariciye nâzırı, Hüseyin Paşa protokolu İtalyan Parlamentosunun açılacağı 1 Mart 1871 tarihine kadar imza etmediği takdirde, Tunus'a geri dönmesi icab edeceğini beyan ettiğinde Fotiades Bey, müzakerelerin bir neticeye varabilmesi için her şeyden önce insan haklarıyla kâbil-i telif olması gerektiğini bildirdi ³⁸. Osmanlı elçisinin devamlı ısrarları üzerine, Visconti Venosta, bu projenin İmparatorluğun Tunus üzerindeki hukukuyla kâbil-i telif olabilecek ve mahallî adaletin icrâsına mâni olmayacak bir şekilde tadiline muvafakat edebileceğini bildirmiştir ³⁹. Osmanlı elçisi, Hüseyin Paşa'ya bir gün Bâbıâli 1868 Tunus-

³⁶ H. A. 44/14, Fotiades Bey'den Âli Paşa'ya, 17 Şubat 1871.

³⁷ Aynı vesika.

³⁸ H. A. 44/14, Fotiades Bey'den Ali Paşa'ya, 24 Şubat 1871.

³⁹ H. A. 44/14, Fotiades Bey'den Âli Paşa'ya, 3 Mart 1871.

İtalyan anlaşmasını tanımadığında protokoldan bu anlaşmaya müteallik hususların çıkarılması lâzım geleceğini izah etti ⁴⁰.

Ancak Hüseyin Paşa, Osmanlı elçiliği nüfuzundan İtalyan hükûmeti üzerinde baskı yapmak amacıyla faydalanmış, Tunus'a donanma sevkinin bertaraf edilmesi ve İtalyan tekliflerinin biraz gevşemesi üzerine müzakereleri Elçiliğin mâlûmatı dışında yürütmeye başlamıştır ⁴¹. Hüseyin Paşa, İtalyan protokol projesine karşılık, bu projeyi esas alan fakat yerli ziraatçıların himayesi mevzuunda, mahallî kaza hakkının mahfuz kaldığını ve bunların hiç bir suretle mahallî hükûmete karşı mükellefiyetlerinden kaçınmayacaklarını belirten bir Tunus mukabil protokol projesi hazırladı. Bu proje Visconti Venosta tarafından kabul edildi ve Hüseyin Paşa bu projeyi 27 Şubat'ta Tunus'a gönderdi.

Bu sırada Tunus'da Hüseyin Paşa için tâlimat hazırlanırken, Tunus'daki Fransız başkonsolosu botmilian, İtalyan başkonsolosu Pinna ile beraber hazırladıkları 5 maddelik yeni bir teklif getirdi ⁴². Pinna bunların kabulünün İtalyan hükûmetince tatminkâr görüleceği kanaatindeydi. Mustafa Haznedar bu teklifin mahiyetini Hüseyin Paşa'ya yazarak bunların şumulüne giren yeni bir protokol projesi hazırlanmasını istedi. İtalyan Hariciye nâzırı bu beş maddenin kabul edilemeyeceğini, bir taraftan kendisi ve diğer taraftan konsolosuyla müzakere edilemeyeceğini, esasen onun böyle bir görüşmeye yetkisi de olmadığını, vakit kaybına mâni olmak için, aralarında kabul ettikleri protokolün imza edilmesini, aksi takdirde husule gelecek kötü neticelerden bizzat Hüseyin Paşa'nın mesul olacağını beyanla Paşa'yı tazyik etti ⁴³. Hüseyin Paşa, Pinna'nın teklifinin Hariciye nâzırı'nın durumunu değiştirmedeğini 4 Mart 1871 tarihli telgrafla Tunus'a bildirdi ve aksine bir emir almadıkça daha önce göndermiş olduğu protokol projesini imza edeceğini

⁴⁰ H. A. 44/14, Fotiades Bey'den Âli Paşa'ya, 3 Mart 1871.

⁴¹ H. A. 44/14, Fotiades Bey'den Âli Paşa'ya, 10 Mart 1871.

⁴² Aynı yer. *Tunus raporu II*, 12 Nisan 1871. Teklif edilen metin için bakınız ek not 12. Bu beş maddeden ilk üçü Cedeys'da işine ait olup daha önce Sâdık Paşa tarafından kabul edilen hususları ihtiva ediyordu. Dördüncü madde Tunus hükûmetinin İtalya ile muallaktaki işlerinin hakkaniyete uygun bir şekilde halletmeyi kabul ettiğini, beşinci madde ise, Tunus hükûmeti'nin İtalyan ziraatçılarına verilmesi mümkün garanti hususunda İtalyan konsolosuyla mutabık kalma-yı kabul ettiğini belirtiyordu.

⁴³ H. A. 44/14, *Tunus raporu II*, 12 Nisan 1871.

haber verdi. Tunus'dan Hüseyin Paşa'ya bir kaç gün sabretmesi ve yeni tâlimatın gönderileceği 5 Mart 1871 tarihinde tellendi ise de, bu esnada İtalyan Hariciye nâzırı'nın tazyiki üzerine Hüseyin Paşa birleştirilmiş olan iki protokolu imzalamış bulunuyordu⁴⁴.

Bu protokolların ilkinin birinci maddesinde: Tunus'daki İtalyan işletmelerinde çalışan yerli ziraatçı, çoban vesair köylülerin, İtalyan konsoloslarına haber verilmeden tevkif edilemeyecekleri, bu durumun Bey'in bu vatandaşları üzerindeki kazâ hakkına bir mâni teşkil etmediği gibi, bunların mahallî hükûmete karşı olan mükellefiyetlerinde de her hangi bir muafiyet vücuda getirmedeği belirtiliyor, ikinci madde de ise, genel olarak ihracat rûsûmunun İtalyan hükûmetiyle önceden anlaşmadan yükseltilemeyeceği ve tütün ihracat rûsûmunu tesbit eden bir târifinin müştereken hazırlanacağına dâir 1868 Tunus-İtalyan anlaşmasına bir ilâve yapılacağı kaydediliyordu.

İkinci protokol doğrudan doğruya Cedeyda meselesine ait olan aşağıda yazılı altı maddeyi ihtiva ediyordu:

1. Cedeyda'daki mahallî hükûmet ajanına âid ev boşalttırlarak Castelnova'ya iade edilecek.

2. Cedeyda'daki mahallî hükûmetin ajanı olan Albay Tayyib bu vazifeden alınacak ve yerine bir başkaşı tâyin edilecektir.

3. Tunus şehri vâlisi Selim Paşa, İtalyan başkonsolosunu ziyaretle, Cedeyda'da tevkifat yapanlar hakkında alınan tedbirler mevzuunda izahat verecektir.

4. Bey, tevkifatı yapanların suçlu olup olmadıklarını tahkik ile bunlar cezaya müstahak iseler bunları cezalandıracaktır.

5. Bey, şirketin dışarı olduğu zararları ödemeyi prensip itibariyle kabul eder. Bu zararların mikdarı üzerinde bir anlaşma olmazsa mesele bir hakeme havale edilebilecektir.

6. Bey'in hükûmeti, İtalyan hükûmetiyle muallakta olan işleri hakkaniyete uygun bir şekilde halletmeyi taahhüd eder.

Protokolun sonunda, resmî münasebetlerin protokollerin tasdik edilmesinden sonra merasimle başlayacağı kaydedilmiştir⁴⁵.

Bu protokolün imzası, bir taraftan Osmanlı devleti'nin diğer taraftan da İngiltere ve Fransa'nın protestosunu mücbib oldu.

Âli Paşa'nın tâlimatı üzerine⁴⁶, Fotiades Bey, 8 Mart 1871

⁴⁴ Aynı vesika.

⁴⁵ Protokol metni için bk. : Aynı vesika, ek 14.

⁴⁶ Aynı yer, Âli Paşa'dan Fotiades Bey'e 7 Mart 1871, 15 Mart 1871.

tarihli nota ile İmparatorluğun bir parçası ve Pâdişâh'ın metbuu olan Tunus'un, 1868 Aralıkta imzalanmış olup Tunus-İtalya Ticaret ve Seyrüsefer Muahedesi ismini taşıyan ve Bâbîâlî'nin mevcudiyetinden şimdiye kadar haberdar olmadığı⁴⁷, beynelmilel bir anlaşmada, bu memleketin siyasi durumu hilâfına «Kırallık» olarak tavsif edilmesini protesto ediyor ve Pâdişâh'ın bu memleket üzerindeki hukukunun mahfuz olduğunu bildiriyordu⁴⁸.

İtalyan Hariciye nâzırı 11 Mart 1871 tarihli cevabî notasında Tunus-İtalyan ticaret anlaşması'nın İtalyan Millet Meclis'inde müzakere ve anlaşma metninin resmî gazetede ilân edilmiş olduğunu, bu anlaşmada kullanılan tâbirin daha önce Tunus ile Sardunya Krallığı arasında imzalanmış olan 22 Şubat 1832 tarihli muahede ile Tunus ve Fransa arasında imzalanmış olan 1604, 1665, 1672, 1710, 1720, 1729, 1765, 1770, 1774, 1802 ve 1834 anlaşmalarından aynen alınmış olduğunu bildiriyordu⁴⁹.

Diğer taraftan, İtalya Hariciye Nezâreti, İstanbul'daki elçisine gönderdiği tâlimatta Bâbîâlî-Tunus münasebetlerinin bir buçuk asırdan beri münhasıran Pâdişâh'ın dinî şef olarak tanınması esasına müstenid olduğunu iddia ile Bâbîâlî'nin bu memleketin işlerine karışamayacağını ileri sürüyordu⁵⁰.

Fotiades Bey verdiği cevabda, bu anlaşmanın İtalyan Meclisince müzakere ve resmî gazetede neşredilmesinin anlaşmanın imzasından habersiz bir devletin hukukunu haleldar edemeyeceğini; Tunus'la bundan önce imzalanan anlaşmalarda bu memleketin «Kırallık» olarak tavsif edilmesi mevzû'unda ise, bu anlaşmaların 1856 Paris anlaşmasından önceki devreye ait oldukları, halbuki 1856 Paris anlaşmasının Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamîyetini tekeffül etmiş olduğunu, o zamandan bu yana Tunus'un «Kırallık» olarak tanınmasını icab ettirecek hiç bir değişikliğin vuku bulmadığını bildiriyor ve binnetice 8 Mart 1871 tarihli protestonun aynen bâki kaldığını açıklıyordu⁵¹.

⁴⁷ 1868 Tunus-İtalyan Ticaret Anlaşmasının imzalandığı sırada Osmanlı devleti tarafından protesto edilmediği anlaşılmaktadır (Bakınız : H. A. 44/14, Fotiades Bey'den Âli Paşa'ya, 24 Şubat 1871).

⁴⁸ Aynı yer, Fotiades Bey'den Visconti Venosta'ya, 8 Mart 1871.

⁴⁹ Aynı yer, Visconti Venosta'dan Fotiades Bey'e, 11 Mart 1871.

⁵⁰ İtalya Hariciye Vekâleti Arşivi, Artom'dan İstanbul'daki İtalyan elçisine 11 Mart 1871 (J. Ganiage, s. 413, not 27).

⁵¹ H. A. 44/14, Fotiades Bey'den Visconti Venosta'ya, 30 Mart 1871.

Öte yandan Hüseyin Paşa ile Visconti Venosta arasında imzalanan protokol, Tunus'a, 13 Mart 1871 tarihinde gelir gelmez İngiliz başkonsolosu ile Fransız başkonsolosu derhâl birer yazı ve memorandum ile itirazlarını bildirdiler. Yazıda, İtalya'ya son olarak verilen imtiyazların beynelmilel malî komisyona tanınan haklara zarar verecek bir mahiyet taşıması ve vatandaşlarının Tunus'daki menfaatlerine binaen, hükûmetlerine haber verinceye kadar protokolün tasdikinin geciktirilmesi isteniyordu⁵². Memorandumda ise, 5 Temmuz 1869 da kurulan beynelmilel komisyona bâzı imtiyazlar tanındığı, bunlardan bir tanesi bile geri alınsa alacaklıların bunu kabul etmeyecekleri, Bey'in gümrük tarifelerini uygulama hakkına vâki olacak her hangi bir müdahalenin komisyona zarar getireceği, İtalya'nın ihrac edilecek tütün üzerindeki ihrâcât rûsûmunu tesbit ettirmesinin, tütünün Tunus hükûmeti inhisarında ve gelirinin de komisyona ait olması sebebiyle, komisyonun en büyük bir gelir kaynağından mahrum bırakılacağı ve eğer bu husus kabul edilirse komisyona dağılmış nazarıyla bakılması icab edeceği belirtiliyordu⁵³.

Bu teşebbüs üzerine, Sâdık Paşa, Hüseyin Paşa'ya gönderdiği 23 Zilhicce 1287 (14 Mart 1871) tarihli yazıda, Fransa ve İngiltere temsilcilerinin şiddetli muhalefetleri sebebiyle bu devletlerin Tunus'daki vatandaşlarını alâkadar eden böyle bir meselede fikirlerini beyana imkân verilmesi maksadiyle tasdik için konulan 15 günlük müddetin uzatılmasını protokolün birinci maddesinin istikbalde yanlış tefsire mahal kalmayacak şekilde tasrih edilmiş olmasını temenni edeceğini, protokolün ikinci maddesinin ise, beynelmilel malî komisyonun hukukunu alâkadar etmesi sebebiyle alâkalı devletlerle önceden anlaşma yapılmadan bunları tasdik edemeyeceğini bildirdi⁵⁴.

Bu arada Floransa'daki İngiliz elçisi Paget ile Fransız elçisi Rothan'ın baskısı karşısında Visconti Venosta, komisyonun hukukunun mahfuz olduğuna dâir protokola madde eklenmesini kabul etmek zorunda kaldı⁵⁵. Fakat İtalyanlar protokola bahis konusu olan ilâve

⁵² Aynı yer, *Tunus raporu II*, ek 15.

⁵³ Aynı vesika.

⁵⁴ Aynı vesika ve eki: 16.

⁵⁵ J. Ganiage, *aynı eser*, s. 413. Fransız elçisi Rothan hem resmî muhaberatında, hem de hâtîratında İtalya'nın donanma sevkinden vaz geçmesini ve durumun yumuşamasını kendi teşebbüslerinin neticesi olduğunu yazmaktadır.

madde eklenmeden tasdik keyfiyetinin âcilen yapılması için Pinna'ya tâlimat verdiler. Esasen Floransa'daki müzakereler baskı altında, düşünme fırsatı verilmeden aceleye getirilerek yürütülmüştü⁵⁶.

Pinna, protokolün hemen imza edilmesi hususunda ısrar etti. Aksi takdirde filonun geleceğinden ve memlekete felâketlerin çökeceğinden bahsetti. Sâdık Paşa, protokolu 20 Mart 1871 yâni yeni verilen mühletin son günü imza etmek zorunda kaldı⁵⁷.

Fakat İngiliz ve Fransız hükûmetleri komisyonun hukukunun mahfuz olduğu hususunda ısrar ettiler. Neticede İtalyan başkonsolosu Pinna ile 30 Mart 1871 tarihinde yeni bir protokol imza edildi. Buna göre İtalya hükûmeti 5 Mart 1871 de Floransa'da imzalanan protokolün ikinci maddesinin, malî komisyon tarafından temsil edilen alacaklıların menfaat ve hukukunu haleldar etmediğini ve komisyonun salâhiyetlerinin bâki olduğunu kabul ediyordu⁵⁸. Visconti Venosta da aynı mealde bir protokolu X. Paget ve Rothan ile 10 Nisan 1871 tarihinde imza etmek mecburiyetinde kaldı⁵⁹.

Bu arada Pinna, 20 Mart 1871 de Tunus ile olan münasebetlerini yeniden te'sis etti. Sâdık Paşa İtalya'nın taleplerini süratle yerine getirdi. Cedeys'daki mahallî hükûmetin temsilcisi nakledildi ve İtalyan konsolosuna tarziye verildi⁶⁰. Geride halledilmesi gereken mesele olarak şirkete verilecek tazminat miktarını tesbit etmek kalyordu. Her iki taraf verilecek tazminatın miktarı üzerinde anlaşamadıklarından 5 Mart 1871 de imzalanan ikinci protokolün beşinci maddesi gereğince meselenin hakeme havalesi gerekiyordu.

Şirket, 31 Mart 1871 de, Tunus'daki Avusturya konsolosu Baron Herzfeld'i tek hakem olarak teklif etti. Tunus vâlisi tek hakemi redd ile müşterek hakemliği kabul ettiğini bildirdi. Buna göre şirket ve Sâdık Paşa ikişer hakem seçecekler, beşinci hakem iki tarafın anlaşmasıyla seçilecek ve bunun vereceği

Hakikatte yenilmiş olan Fransa'nın teşebbüslerinin İtalyan hükûmeti üzerinde tersi pek hafif oldu (Ganiage, s. 411 - 412, not 25). Visconti Venosta'nın Pinna'ya gönderdiği 7 Şubat 1871 tarihli yazıdan da anlaşılacağı gibi, Osmanlı devletinin enerjik teşebbüsleri, İtalyan hükûmeti'nin tutumunda ki değişikliğin belli başlı sebebidir.

⁵⁶ J. Ganiage, *aynı eser*, s. 413, not 29.

⁵⁷ H. A. 44/14, *Tunus raporu II*.

⁵⁸ Aynı vesika.

⁵⁹ J. Ganiage, s. 413.

⁶⁰ Aynı eser.

karar kesin olacaktı. Şirket 21 Nisan'da müşterek hakemliği kabul ile kendi iki hakemini tesbit ve beşinci hakem olarak da Baron Herzfeld'i tâyin etti⁶¹. Sâdık Paşa bu teklife cevap vermemekle beraber Baron'dan teklifi kabul etmeyeceği hususunda vaad aldı. Şirket vaziyeti öğrenince, 4 Mayıs 1871 de Floransa'daki Osmanlı sefiri Fotiades Bey'i beşinci hakem olarak teklif ve Osmanlı devleti de bu teklifi kabul etti⁶². Fakat İtalya Hariciye nazırı bunun Bâbîâlî'yi Tunus işlerine karıştırmamayı esas alan İtalyan politikasını alt-üst edeceğini, bundan başka hemen hemen mustakil bir durumda bulunan ve bu vaziyeti devam ettirmek isteyen Bey'in böyle bir teklifi kabul etmeyeceği mütâlâasıyla muhâlefet etti ise de⁶³ Millet Meclisinde ve hükümet mahfillerinde geniş nüfuzu olan Şirketin artan baskısı karşısında Visconti Venosta, Osmanlı elçisi'nin hakemliğini kabul ve Tunus'daki İtalyan konsolosuna Fotiades Bey'in hakemliğini desteklemesi tâlimatını verdiği gibi, Tunus'a müteallik eski fikirlerinden de rücu ettiğini Elçiye bildirdi⁶⁴.

Ancak ötedenberi müşkül anlarında Osmanlı İmparatorluğu'na bağlılığını hatırlayan, sair zamanlarda Bâbîâlî'nin kendi işlerine müdahale etmemesini esas edinen Tunus vâlisi, bu teklifi kabul etmek istemiyordu. 22 Mayıs'ta şirket avukatı, şirketin hakemleriyle birlikte Tunus'a gittikleri ve Fotiades Bey'in hakemliğini şifahi olarak talep ettikleri zaman, Mustafa Haznedar bu hususta mutâlâa beyân etmedi; sâdece Viyana'ya çağrılmış olan ve teklifi reddedeceğinden emin bulunduğu ve daha önce hakemliğini kabul etmediği Avusturya konsolosu Baron Herzfeld'i hakem ve muhâkemât usûlü olarak da, İtalyan muhakemat usûlünü teklif etmekle yetindi. Şirket avukatı Fotiades Bey'in hakemliğinde ısrar edince, Tunus makamları Malta'daki İngiliz Kraliyet avukatı veya Tunus'daki Amerikan

⁶¹ Şirketin hakemleri avukat ve milletvekili Nobili ile Tunus'da ticaret yapan bir İtalyan Traverso idi. Sâdık Paşa'nın hakemleri ise Tunus'da Sidi Tabet arazisini işleten Fransız Sancy ile bir İtalyan avukatı olan Marino Simeoni idi.

⁶² H. A. 44/14, Âli Paşa'dan Fotiades Bey'e 31 Mart 1871.

⁶³ Aynı yer, Fotiades Bey'den Âli Paşa'ya 12 Mayıs 1871.

⁶⁴ Aynı yer. Fotiades Bey'den Âli Paşa'ya 16 Haziran 1871. Tunus hususundaki görüşlerini tebliğ etmesi sebebiyle Âli Paşa, İtalyan hükûmetine teşekkürlerini bildirmişti (Aynı yer, Âli Paşa'nın 7 Temmuz 1871 tarihli yazısı).

konsolosu'nun ismini ileri sürdüler⁶⁵. Şirket avukatının yazılı cevap talebi üzerine Tunus makamları 4 Haziran 1871 tarihli yazılı cevapda, İtalyan muhakemat usûlünün Fotiades Bey'in hakemliğine mâni olduğunu⁶⁶, esasen hükümetlerinin siyasetinin bu şahsın hakem olarak kabulüne engel teşkil ettiğini bildirdiler ve iki tanınmamış ismi ileri sürdüler⁶⁷. Şirket avukatı Osmanlı elçisi'nden başka bir kimseyi kabul edemeyeceğini beyan edince, Sâdık Paşa, 13 Haziran 1871 tarihli cevabî bir yazıda, son çare olmak üzere beşinci hakemin tâyini İngiliz ve Fransız hükümetlerine bırakabileceğini bildirdi⁶⁸. İtalyan başkonsolosu aldığı tâlimat gereğince Fotiades Bey'in namzetliğini desteklemek maksadiyle Sâdık Paşa ile görüştüğünde, Paşa, Tunus'un Bâbîâlî'yi iç işlerine karıştırmamak için elinden geleni yaptığını, bu itibarla siyasî sebeplerden dolayı Osmanlı sefiri'ni hakem olarak kabul etmeyeceğini söylemekten kaçınmadı⁶⁹. Şirket teşebbüslerinin netice vermemesi üzerine Tunus makamlarıyla münâsebetini kesmiş ve Osmanlı elçisi'ni müracaatla hakemliğini Sâdık Paşa'nın kabul etmediğini⁷⁰ bildirmiş ve sarayın müdâhalesini istemiştir⁷¹. Esasen Fotiades Bey, Sâdık Paşa'nın kendi namzetliğini kabul etmemesi üzerine durumdan Âli Paşa'yı haberdar ederek lüzum göreceği tedbirleri almasını rica etmiştir⁷². Âli Paşa'da Tunus vâlisi'ne İtalyan hükûmeti ve şir-

⁶⁵ Tunus'daki İngiliz ve Fransız başkonsoloslarıyla Hayreddin Paşa'nın Fotiades Bey'in hakemliğine muhâlif oldukları ve Sâdık Paşa'yı Elçinin hakemliğini redde teşvik ettikleri anlaşılmaktadır (H. A. 44/14, Fotiades Bey'den Âli Paşa'ya, 9 Haziran 1871 ve 23 Haziran 1871 tarihli yazılar).

⁶⁶ İtalyan muhakemat usûlüne göre, beşinci hakemnin diğerleriyle beraber otumlara iştirak etmesi lâzımdır. Bu usûl kabul edilirse Fotiades Bey'in diğer hakemlerle birlikte Tunus'a gitmesi ve hakem heyetinin toplantılarında bulunması icab edecekti. Halbuki Fransız muhakemat usûlüne göre beşinci hakem toplantılara iştirak etmez, en sonunda kararını verir.

⁶⁷ Bunlar Bone'de ikamet eden Fransız De la Tresoumain ile Tunus'da ikamet eden bir İtalyan Grecco idi.

⁶⁸ H. A. 44/14. Fotiades Bey'den Âli Paşa'ya 23 Haziran 1871 tarihli yazı ve ekleri.

⁶⁹ Aynı vesika.

⁷⁰ Aynı vesika'nın 2 numaralı eki. Şirket reisinin Fotiades Bey'e gönderdiği yazı sureti (Tarihsizdir, 13 Hazirandan sonra 23 Hazirandan önce yazılmış olacaktır).

⁷¹ Aynı vesika ve ekleri.

⁷² Aynı yer, Fotiades Bey'den Âli Paşa'ya 7 Haziran 1871.

ketin Osmanlı elçisi'nin hakemliğini talep ve arzu ettiklerini, kendisinin fikrinin ne olduğunu sordu⁷³. Sâdık Paşa verdiği cevab- da, Fotiades Bey'in hakemliğinin, Fransız muhâkemât usûlü muva- cehesinde teklif edildiğini, halbuki İtalyan muhakemat usûlü da- ha basit ve daha pratik olduğundan bu usûlün kabul edildiğini; buna göre beşinci hakemin diğer hakemlerle birlikte toplantılara işti- râk etmesi lâzım geldiğini, bu sebebdan Fotiades Bey'in hakemliğinin kendiliğinden bertaraf edildiğini, şirketin yeniden onu teklif etme- sinde gizli bir gayesi olduğundan şüphe etmediğini, beşinci hakemin tâyinini İtalyan veya İngiliz hükûmetlerine bırakmayı teklif ettiğini ve Fotiades Bey'in hakemliği kabul etmesine Bâbî- âli tarafından müsaade edilmeyeceği ümidinde olduğunu bildiriyor- du⁷⁴. Âli Paşa bu telgrafın mealini Floransa'daki Osmanlı elçisine bildirdiğinde⁷⁵, Elçi, Sâdık Paşa'nın İtalyan muhâkemât usûlünü kendi hakemliğini bertaraf etmek için kabul edip ileri sürdüğünü ve hakem tâyinini İngiliz ve Fransız veya Avusturya hükûmetle- rine bıraktığını, İtalyan hükûmeti'nin şirketle beraber kendi hakemliği hususunda ısrar ve İtalyan muhâkemât usûlünden fera- gat ettiklerini; Tunus vâlisi'nin niçin yabancı devletlerin müdahale- sini, tâbi olduğu devletin müdâhalesine tercih ettiğine dikkati celbediyordu⁷⁶. Fotiades Bey, şirketin bizzat Osmanlı devleti'ne müracaatı ve İtalyan hükûmetinin de bunu desteklemesi sebebiyle mevcut şartların Bâbîâli'nin tavassut teklifine çok müsâid olduğu ve Sâdık Paşa'nın bunu reddetmeyeceği kanaatında idi. O, bu ve- sileyle, Osmanlı devleti'nin Tunus üzerindeki hukuk ve hâkimiyetini kuvvetli bir şekilde te'yid için fırsat çıkmış olduğuna inanıyordu. Elçi prensip itibariyle hakem tâyini Bâbîâli'ye bırakıldığı takdirde, kendi namzetliğinden vaz geçebileceğini bildiriyor ve Tunus'a kar- şı kararlı davranılmasını tavsiye ediyordu⁷⁷.

Öteden beri Bâbîâli'nin Tunus üzerindeki otoritesinin kuvvet- lenmesini arzu etmiyen Fransa, İtalya hükûmeti nezdinde teşeb- büse geçmiş ve eski görüş tarzına avdet ettirmeye çalışmışdı.

⁷³ Aynı yer, Âli Paşa'dan Tunus vâlisi Sâdık Paşa'ya, 12 Haziran 1871.

⁷⁴ Aynı yer, Sâdık Paşa'dan Âli Paşa'ya, 14 Haziran 1871.

⁷⁵ Aynı yer, Âli Paşa'dan Fotiades Bey'e, 17 Haziran 1871.

⁷⁶ Aynı yer, Fotiades Bey'den Âli Paşa'ya, 17 Haziran 1871.

⁷⁷ Aynı yer, Fotiades Bey'den Âli Paşa'ya, 23 Haziran 1871.

Fotiades Bey durumu bildirip acele tâlimat istedi⁷⁸.

Mesele yeniden karışacak ve milletler-arası bir mahiyet ala- cak gibi görünüyordu. Bunu önlemek maksadiyle, Âli Paşa, Sâ- dık Paşa'ya gönderdiği telgrafta: Hakem meselesi henüz halle- dilmemiştir; aldığımız malûmata göre, bu durum yeni anlaşmazlık- lara yol açacak gibi görünüyor. Bâbîâli temsilcisine, Şirket ve İtalyan hükûmeti'nin sunmuş olduğu hakemliği kabul etmesine müsaade etmekle bu üzücü hadisenin hakkaniyete uygun bir şe- kilde hallini kolaylaştırmak istemektedir. Bâbîâli, sizin için temin- nat teşkil eden bu teklife karşı çekingen davranacağınızla, bunu şevkle kabul edeceğinizi zannetmekteydi⁷⁹. Teklifi redd etmeniz bununu her bakımdan kabule şayan bulmayan İmparatorluk hükû- metini rencide ettiğini gizliyemeyeceğim, demekte ve diğer taraftan Osmanlı elçisine verdiği tâlimatta: Fransa'nın ananevi politika- sını tâkib ettiğini, Bâbîâli'nin buna inkârı gayr-i kâbil hükûmdar- lık hukuku ile mukabele ettiğini, hakem işinin siyasi değil, huku- kî olduğunu, andlaşmanın hakem tâyinini iki tarafın rızasına bıraktığını, Bâbîâli'nin tarafeynden hiç birine itiraz edemeyeceğini, fak- kat Elçi'nin hakemliği için tekrar Sâdık Paşa'ya yazmış olduğunu bildiriyordu⁸⁰.

Bu arada Sâdık Paşa, Fransız konsolosunun tavsiyesiyle, İtalyan hükûmeti ile Osmanlı devleti arasındaki iş birliğini sars- mak maksadiyle İtalyan hükûmetine bir tâviz verdi ve şirket ta- rafından kendisine evvelce teklif edilmiş olan adaylar listesinde Fotiades Bey'den sonra ikinci sırayı işgal eden Floransa'da Tem- yiz Mahkemesi reisi Paolo Onorato Vigliani'yi hakem olarak kabul ettiğini bildirdi. Vigliani'nin teklif edilmesi şirketi ve İtal- yan hükûmetini memnun etti ise de, alâkadarlar bu teklifi kabul etmeden önce Türk elçisi'nin fikrini sordular ve ona tâlimat ge- linceye kadar beklemeye karar verdiler⁸¹. Fakat İtalyan hükû- meti'nin Fotiades Bey'i destekleme gayretleri, gerek Fransız hükû-

⁷⁸ Aynı yer, Fotiades Bey'den Âli Paşa'ya, 23 Haziran 1871. Fransa, Tunus'a Osmanlı donanması ile bir Komiser gönderileceği şayiası üzerine Paris Büyükel- çiliğinden 8 Temmuz 1871 tarihli nota ile bu hareketin vehametine dikkati çekerek malûmat istemişti (Aynı yer, Cemil Paşa'da Âli Paşa'ya, 14 Temmuz 1871).

⁷⁹ Aynı yer, Âli Paşa'dan Tunus vâlisi Sâdık Paşa'ya, 26 Temmuz 1871.

⁸⁰ Aynı yer, Âli Paşa'dan Fotiades Bey'e, 26 Temmuz 1871.

⁸¹ Aynı yer, Fotiades Bey'den Âli Paşa'ya, 27 Haziran 1871.

meti'nin devam etmekte olan teşebbüsleri ve gerekse Vigliani'nin hakem olarak teklif edilmesiyle zayıflamıştı⁸². Âli Paşa, Tunus vâlisi'ne bir te'kid telgrafı göndererek acele cevab istedi⁸³. Sâdık Paşa 11 Ağustos 1871 tarihli cevabında, beşinci hakemin tâ-yinini Bâbüâli'ye bıraktığını, fakat mahalli âdetlerin gözönüne alınarak bir müslüman memurun vazifelendirilmesini temennî ettiğini bildirdi⁸⁴. Beşinci hakemin tâ-yininin Bâbüâli'ye bırakılması Osmanlı devleti için memnuniyet verici bir hadise idi. Harici-ye nâzırı, Fotiades Bey'in adaylığı üzerinde ısrar etmeyi faydalı bulmadı⁸⁵ ve Tunus vâlisi'ne Bâbüâli'nin bu karardan dolayı memnun olduğunu ve daha önce taraflarca da adı üzerinde anlaşmaya varılan Vigliani'nin beşinci hakem olarak seçilmesini İmparatorluk hükümetince kabul edildiğini tebliğ ve Osmanlı elçisi'ne de durumu izah etti⁸⁶.

Fotiades Bey, İtalya Hariciye nâzırı'na, Osmanlı hükümetinin kararını 13 Ağustos 1871 tarihli nota ile bildirdi⁸⁷.

Bu suretle Bâbüâli yapmış olduğu siyasi teşebbüsler neticesinde, önce Tunus'a silahlı bir İtalyan müdahalesini önlemiş, İtalyan taleplerinin hafiflemesini temin etmiş, hakem tâ-yininde kendi görüşünü hem Tunus üzerindeki hukukunu şüpheli olarak karşılayan İtalya'ya ve hem de çok zor durumlar hariç, Bâbüâli'yi işlerine karıştırmamak isteyen Tunus'a kabul ettirmek suretile İmparatorluğun bu parçası üzerindeki hukuk ve hâkimiyetini te'yid etmiştir⁸⁸.

Şirkete ödenecek tazminat miktarı uzun müzakereleri icab ettirdi. Şirket arazinin kendi değerinin defalarca üstünde olan

⁸² Aynı yer, Fotiades Bey'den Âli Paşa'ya, 27 Haziran 1871.

⁸³ H. A. 44/14, Âli Paşa'dan Sâdık Paşa'ya, 7 Ağustos 1871.

⁸⁴ H. A. 44/14, Sâdık Paşa'dan Âli Paşa'ya, 11 Ağustos 1871.

⁸⁵ H. A. 44/14, Âli Paşa'dan Fotiades Bey'e, 12 Ağustos 1871.

⁸⁶ H. A. 44/14, Âli Paşa'dan Sâdık Paşa'ya, 12 Ağustos 1871.

⁸⁷ Aynı yer, Fotiades Bey'den Âli Paşa'ya 25 Ağustos 1871 tarihli yazı ve ekleri: Visconti Venosta 21 Ağustos 1871 tarihli cevabı notasında Tunus Beyi'nin talebi üzerine Osmanlı devletinin Vigliani'yi tercih etmesine teşekkürlerini bildiren ibâresi üzerine; Fotiades Bey, 21 Ağustos 1871 tarihli notayla Tunus vâlisi'nin beşinci hakemin tercihi Bâbüâliye bıraktığını, Bâbüâli'nin bir dostluk delili olmak üzere Vigliani'yi teklif ettiği şeklinde tashih etmiştir (Aynı vesika ve ekleri).

⁸⁸ J. Ganiage, Aynı eser, s. 414; H. A. 44/14, Vigliani'nin Roma'daki Osmanlı elçiliğine gönderdiği 2 Aralık 1872 tarihli yazı ve ekleri.

bir miktarı (834.000 frank) tazminat olarak talep etmekte idi. Fakat yapılan tahkikat şirketin taleplerinin yersizliğini gösterdi. Uzun tedkikatten sonra Vigliani, 30 Nisan 1873 tarihinde işi neticeye bağladı. Buna göre, kira mukavelenamesinin feshine mukabil Mustafa Haznedar, şirkete 125.000 frank ödiyecekti⁸⁹. Bu miktar aşağı yukarı şirketin işletmede kullandığı sermaye tutarı ile bunun % 5 faizi toplamına tekabül etmekte idi. Bu netice Tunuslular için beklenmedik bir muvaffakiyet olduğu gibi, Casteluovo'da hükümetinin desteğiyle zararlarını fazlasıyla ödetmek suretile işin içinden kârla sıyrılmış oluyordu⁹⁰. Bu misal şarkta servet yapmak isteyen başka maceraperestleri de teşvik edecektir.

Siyasî alanda Cedeysda işinin en ehemmiyetli neticesi, Tunus vâlisi'nin Bâbüâli'ye yaklaşması ve onunla olan bağlarını takviye etmesi oldu.

Tunus vâlisi İtalya'nın cüretkâr teşebbüsleri karşısında kendi imkânlarıyla mukavemet edemeyeceğini görmüş ve yardım temini için gözlerini dışarıya çevirmiştir. O günkü şartlar altında Tunus'a kim yardım edebilirdi? Fransa ötedenberi bu memleketi, gelecekteki siyasi emellerine müsâid bir mahal olması bakımından himâye etmekte idi. Ancak Fransa, 1870-1871 savaşıdan bozguna uğramış olarak çıkmıştı; İtalya'ya karşı Tunus'u himaye imkânlarına o sırada sâhib değildi. İngiltere ise öteden beri Fransız ve İtalyan emellerine karşı Tunus'un en iyi korunma şeklini bu memleketin *statu quo* esasını üzerinde Osmanlı devletiyle olan bağlarını takviye etmesinde görüyordu. Esasen Cedeysda meselesinin hallinde Osmanlı devletinin müdahalesinin müsbet neticesi meydandaydı. Diğer taraftan Bâbüâli, hukukî nokta-i nazardan Tunus'u İmparatorluğun bir parçası olmak bakımından himâye imkânlarına sâhibdi. İngiliz başkonsolosu Wood'un teşvik ve tavsiyesi üzerine Sâdık Paşa, altı sene önce talep etmiş olduğu fermanı tekrar istemek üzere teşebbüse geçti⁹¹.

⁸⁹ H. A. 44/14, Vigliani'nin Roma Osmanlı Elçiliğine 2 Mayıs 1873 tarihli yazısı ve ekleri (İtalyanca andlaşma metni ve bunun Türkçe tercümesi).

⁹⁰ J. Ganiage, Aynı eser, s. 410.

⁹¹ 1885 yılında Sâdık Paşa, Tunus vâliliği'nin kendi ailesine verilmesini talep için Hayreddin Paşa'yı İstanbul'a göndermiştir. Vâlinin arzusu kabul edilmiş ise de Fransa'nın şiddetli muhalefeti karşısında, Bâbüâli fermanın gönderilmesini mahzurlu bulmuştur.

Zâten Hüseyin Paşa daha Floransa'da iken bu mevzu'da zemin yoklamış ve Tunus'un durumunun bu şekilde devam etmesine imkân olmadığını belirterek yardım istemişti⁹². Bilâhâre Sâdık Paşa, Cedeyda meselesi hakkında Bâbüali'ye gönderdiği raporda, Osmanlı devleti'nin iki milyon müslümanın yabancı ellere geçmesine kayıtsız kalamıyacağı ümidini izhar ediyordu⁹³. Nihayet Tunus vâlisi, 25 Nisan 1871 tarihinde, 1865 yılında hazırlanmış olan fermanı gizli bir şekilde talep etti. Âli Paşa, Vâli'ye müzakerre için bir temsilci göndermesini bildirdi. Tunus vâlisi Hayreddin Paşa'yı gönderdi. Paşa, İstanbul'a geldiğinde Âli Paşa vefat etmiş bulunuyordu. Yerine geçen Mahmud Nedim Paşa ile yapılan müzâkereler neticesinde, 1865 fermanını esas alan bir ferman 9 Şaban 1288 (22 Ekim 1871) tarihinde hazırlandı ve Hayreddin Paşa'ya verildi.

Buna göre Tunus vâliliği irsî olarak Sâdık Paşa sülâlesine veriliyor, öteden beri olduğu gibi, hutbenin Pâdişâh adına okunacağı, paranın onun adına kesileceği, ve bir harp vukuunda Tunus'un imkânları nisbetinde askerî kontenjan göndereceği, vâlinin iç işlerinde tamâmen serbest olduğu fakat siyasî işlere müteallik andlaşmalar yapamıyacağı belirtiliyordu⁹⁴.

Bu şekilde Tunus, Osmanlı devleti ile olan bağlarını takviye etmek suretiyle, o sıralarda pek âşikâr olan İtalyan tehditlerine karşı korunmak imkânını bulmuş oluyordu.

⁹² H. A. 44/14, Fotiades Bey'den Âli Paşa'ya, 24 Mart 1871.

⁹³ Aynı yer, *Tunus rapora II*, 12 Nisan 1871.

⁹⁴ Ayrı bir tedkik konusu olabilecek teferruâtı ihtivâ eden bu mesele hakkında, yer darlığı sebebiyle fazla bilgi verilememiştir.